

О.Б. Бубенок,
О.О. Хамрай,
В.В. Черноіваненко

МОНОГРАФІЯ А.Ю. КРИМСЬКОГО “ІСТОРІЯ ХАЗАРІВ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО X ВІКУ”¹

Майже до останнього десятиліття ХХ ст. монографія видатного українського сходознавця, присвячена історії хазарів, вважалася втраченою. Проте доля розпорядилася інакше і рукописні книги вдалося віднайти у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Дослідження патріарха українського сходознавства становить великий інтерес також тим, що воно узагальнює та підсумовує шлях як світового, так і українського хазарознавства аж до самого початку Другої світової війни. Академік А.Ю. Кримський відомий науковому світові насамперед як автор багатьох досліджень гуманітарного профілю, і це при тому, що значна частина його рукописних праць так і залишилась неопублікованою. Серед них – велика монографія „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”. Зрозуміти її значення для хазарознавчої науки можна, лише усвідомивши той складний шлях, що пройшли дослідники хазарської проблематики в Україні та поза її межами до А.Ю. Кримського протягом не одного століття.

Як справедливо зазначив А.П. Новосельцев, „початок хазарознавства в Європі пов’язаний з іменем відомого вченого XVII ст. І. Буксторфа, який видав в оригіналі і з латинським перекладом відоме єврейсько-хазарське листування. „З тих пір, – зазначив далі дослідник, – в європейській історіографії намітилися два напрями вивчення Хазарії: по-перше, як самостійного об’єкта історії та, по-друге, у зв’язку з минулим Росії. Перша продовжувалась переважно у працях сходознавців, друга – у працях з російської історії; у XIX ст. намітилась тенденція до їхнього зближення. Після Жовтневої

революції з’явився і третій різновид хазарознавства, представлений працями археологів” [Новосельцев 1990, 45]. Варто зазначити, що ці три напрями хазарознавства у перші десятиліття ХХ ст. вже були представлені в українській науці, де до числа представників першого – сходознавчого – належав академік А.Ю. Кримський.

З розвитком хазарознавчих студій як у Західній, так і Східній Європі певною мірою була пов’язана історична наука в Україні. Усьому світові відомі хазарознавчі дослідження таких західноєвропейських орієнталістів XVIII – початку ХХ ст., як І. Стріттер, Г.Ю. Клапрот, М. Д’Оссон, Й. Маркварт та інші, які широко використовували у своїх працях дані вже опублікованих у XIX ст. мусульманських джерел арабською та перською мовами. У XIX ст. хазарознавчі студії стали особливо популярними і серед орієнталістів Російської імперії, з-поміж яких слід згадати імена В.В. Григор’єва, Д. Іловайського, Д. Язикова, П.В. Голубовського, В.Ф. Мінорського, В.В. Бартольда та інших [Артамонов 1962, 26–31; Новосельцев 1990, 45–49]. При цьому варто зазначити, що значну публікацію П.В. Голубовського “Болгары и хазары – восточные соседи Руси при Владимире Святом” було надруковано в 1888 р. у Києві в періодичному збірнику “Киевская старина”. І в цьому немає нічого дивного, бо історики вже тоді довели, що значна частина Лівобережної України і землі полян навколо Києва у VIII–X ст. входили до складу Хазарської імперії. У своїй великій статті П.В. Голубовський звернув увагу на те, що навіть після падіння Хазарської держави наприкінці X ст. при київському князеві Володимирі хозари продовжували сповідувати іудаїзм і взяли участь у релігійному диспуті, який, за словами

автора „Повісті минулих літ”, влаштував Володимир у Києві напередодні прийняття християнства, де мусульманську громаду, до речі, представляли волзькі булгари. І хоча значну частину цієї великої статті присвячено державі волзьких булгар, що почала набирати своєї могутності, чимало уваги приділено також хозарам. П.В. Голубовський одним із перших звернув увагу на міцні позиції іудаїзму в хозарському суспільстві. Насамперед він зазначив: „Въ первой половинѣ VIII столѣтія правительство хазаръ по политическимъ видамъ принуждено было принять исламъ, но, какъ видно, это обращеніе было чисто наружное, потому что въ то же время при каганѣ Буланѣ была принята вѣра іудейская, хотя утвердилась она тамъ окончательно лишь въ IX в. при каганѣ Овадіи. Юдаизмъ исповѣдоваль однако не весь народъ, а лишь каганъ, его дворъ, высшее сословіе и только, можетъ быть, незначительная часть народа. Остальная часть собственно хазарского населенія исповѣдывала исламъ или христіанскую религію или продолжала держаться язичества”. П.В. Голубовський також приділив чимало уваги такому питанню, як походження та етнічна приналежність хозарів. Він одним із перших відзначив змішаний характер хозарів і при цьому вважав, що на чолі хозар була тюркська династія. За спостереженнями дослідника, після того як хозари у першій половині VIII ст. були витіснені арабами із Закавказзя, вони освоїли величезні території Східної Європи, і це був пік їхньої політичної могутності. Проте, за слушним зауваженням П.В. Голубовського, з IX ст. Хозарська держава починає слабшати, бо це було пов'язано із внутрішніми негараздами. Як доказ цього дослідник навіть той факт, що хозарські кабари залишили Хозарію та пішли до мадярів. Окрім того, П.В. Голубовський одним із перших звернув увагу на дуалізм верховної влади у хозар, представленій сакральним володарем – каганом і бегом. Що стосується характеру взаємин хозарів з південною частиною східних слов'ян, то П.В. Голубовський зробив дуже важливий висновок: “Владычество хазаръ надъ русско-славянскими племенами продолжалось около двухъ столѣтій. Зависимость нашихъ предковъ отъ Хазаріи выражалась, главнымъ образомъ, лишь въ платежѣ дани мѣхами,

можетъ быть, также деньгами и продуктами промышленности и торговли. Можно предполагать также, что въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ стояли у насъ хазарскіе гарнизоны, на что указываютъ сохранившіяся доселѣ городища, носящія названія хазарскихъ, но это могли быть также и торговля хазарскія факторія, гдѣ подъ охраной хазарскихъ отрядовъ жили восточные купцы. Хазары несомнѣнно жили и въ Киевѣ. Имѣя предъ собою факты замѣчательной религиозной и національной терпимости хазарского правительства, мы не можемъ предполагать, чтобы владычество хазаръ было тяжело для нашихъ предковъ.” Підсумовуючи, П.В. Голубовський зробив висновок щодо історичної місії хозарів, згідно з яким „Хазарія въ эпоху высшаго развитія своего могущества оказывала огромную услугу, являясь оплотом Европы съ востока противъ безчисленныхъ кочевыхъ массъ Азии, а съ юга противъ завоевательныхъ стремленій арабовъ” [Голубовский 1888, 26–68].

У межах орієнталістичних студій у другій половині XIX ст. почалось вивчення історії хозарів як частини історії єврейського народу, що було пов'язано з відкриттям та введенням до наукового обігу не лише листа Хасдая Ібн Шафрута та Скороченої редакції листа Йосифа, а й з відкриттям Розлогої редакції листа Йосипа і так званого анонімного документа Шехтера, знайденого в Кембриджі. Тому історія хозарів знайшла певне відображення у працях А. Фірковича, А. Гейера, Г. Гретца, І. Берліна, А.Я. Гаркаві, Д.А. Хвольсона, а згодом і П.К. Коковцова.

Склалося так, що російські історики ще з XVIII ст. історію Росії починали з часів Давньої Русі, тобто з того періоду, коли землі Південної Русі, насамперед Київська земля, перебували під протекторатом хозар. Характеру взаємин східних слов'ян і хозарів приділили чимало уваги у своїх „Историяхъ государства Российского” В.М. Татищев, М.М. Карамзін, а згодом С.М. Соловйов, В.О. Ключевський, які не відокремлювали історію хозарів від історії ранньої Русі. Необхідно зазначити, що в українській історіографії кінця XIX – перших десятиліть XX ст. з'явилася альтернатива фундаментальним працям російських дослідників. Йдеться про багатотомну працю М. Грушевського „Історія

України-Руси”, перший том якої присвячено періоду історії України від найдавніших часів до початку XI ст. Чимало сторінок першого тому містять інформацію саме про хозарів. Так, М. Грушевський зазначив: „Турецько-фінські орди на Подоню організувалися під проводом Хозарської орди і загородили потоками дорогу з Азії до Європи на яких два-три століття і дали трохи спокійніше пожити нашому Чорноморю”. Окрім того, М. Грушевський одним із перших висловив припущення про етнічну неоднорідність самих хозарів: „...основа хозарської орди була фінсько-угорська, а підпала турецькому впливу – чи то культурно, чи то через завойоване якоюсь турецькою ордою. Назви вищих урядів у Хозар – турецькі”. М. Грушевський висунув також оригінальну ідею, згідно з якою у VI ст. „під назвою Акацірів виступали тіж Хозари”. Торкаючись характеру взаємин хозарів зі слов'янами, дослідник дуже слушно вважав, що зверхність хозарів визнавали „подонські племена” (сіверяни. – *Ред.*), в'ятичі, радимичі та поляни. М. Грушевський був одним із тих істориків, хто підтримував ідею про дуальність верховної влади у хозарів. Принаймні він зазначав: „...голова держави *каган* був оточений надзвичайним поваженням, але не мав дійсної влади, а правив державою властиво його намісник – *бег*. В сим відгадували сліди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою; але може бути, що се було узурпацією влади з боку начальників війська – *бегів*”. Характеризуючи в цілому політичний устрій Хозарської держави, М. Грушевський зазначив, що він відзначався „великою толеранцією для ріжноплеменних підданих, хоч у теорії влади *кагана* була вповні деспотичною”. Підсумовуючи, варто зауважити, що М. Грушевський одним із перших обґрунтував думку, згідно з якою Хозарська держава протягом кількох століть була своєрідним „заборолом” для Європи від наскоків кочівників зі Сходу [Грушевський 1994, 226–232]. Цим підхід українського історика дуже відрізнявся від панславистських поглядів деяких російських та українських істориків про „негативний” вплив хозарів на розвиток східних слов'ян.

На початку XX ст. велику увагу хозарській проблемі приділяв у своїх

дослідженнях також український історик В. Пархоменко, підходи якого відзначалися оригінальністю [Пархоменко 1913; Пархоменко 1924; Пархоменко 1927–1928, 380–387; Пархоменко 1929, 357–359]. Так, дослідник намагався довести, що чотири племінні групи східних слов'ян – поляни, сіверяни, в'ятичі та радимичі – належали до так званої “хозарської” групи, яка відрізнялася від іншої південної групи, що була представлена древлянами та угличами. Походження перших вчений пов'язував з антами. На думку дослідника, “у VIII–IX ст. поляни, сіверяни, в'ятичі та радимичі мешкали значно ближче до Азовського моря та хозарського Ітіля, що стояв на Волзі, аніж це було в епоху літописців” [Пархоменко 1924, 44]. Окрім того, В. Пархоменко висловився на користь того, що початки державності у південній частині східних слов'ян були пов'язані з хозарами [Пархоменко 1924, 40]. В. Пархоменко схильний був вбачати хозарський вплив і в ідеології східних слов'ян, про що, на його погляд, можуть свідчити імена богів у язичницькому пантеоні князя Володимира. Яскравим свідченням хозарської присутності, на думку історика, стало поширення на Русі титулу *каган*, який мав потрапити від хозарів [Пархоменко 1924, 58].

Варто також зазначити, що вже на самому початку XX ст. територія Східної України стала тим місцем, де сформувався третій напрям хозарознавчих студій – археологічний, унаслідок відкриття салтівської археологічної культури. Еталонним пам'ятником салтівської культури став катакомбний могильник біля с. Верхнього Салтова, що під Харковом, дослідженням якого у перші десятиліття XX ст. займалися В.О. Бабенко і А.М. Покровський. Офіційно першовідкривачем салтівської культури вважають В.О. Бабенка, який разом із місцевими селянами у 1900 р. розпочав розкопки у так званому Капиновому яру біля с. Верхній Салтів, що розташоване на правому березі Сіверського Дінця (нині це територія Вовчанського району Харківської обл.). У Верхньому Салтові переважав катакомбний обряд поховання [Бабенко 1910; Бабенко 1914, 21–42]. Були відзначені й інші особливості. Трохи пізніше з'ясувалося, що пам'ятники, аналогічні верхньосалтівським, були досліджені і в середній течії Дону. Що-

до етнокультурної атрибуції мешканців Верхнього Салтова спочатку виникли певні проблеми. На XII Археологічному з'їзді, що проходив у м. Харкові у 1902 р., уперше було оприлюднено результати розкопок катакомбного могильника біля Верхнього Салтова. На цьому науковому форумі було заслухано доповідь А.М. Покровського, у якій дослідник показав, що інвентар із катакомб Верхнього Салтова дозволяє датувати могильник кінцем I тис. н.е., і це при тому, що такий тип поховальних пам'яток у цей час набув поширення на Північному Кавказі [Покровский 1905, 1–14]. На підставі цього було запропоновано пов'язати катакомби Верхнього Салтова з хозарами. Проте згодом А.А. Спицину вдалося довести, що катакомбні могильники салтівського типу знаходять прямі аналоги на Північному Кавказі, але саме там, де письмові джерела Середньовіччя традиційно локалізують аланів [Спицын 1909, 60–80]. Майже одночасно з В.О. Бабенком В.О. Городцов дослідив могильник салтівського типу поблизу х. Зливки в середній течії Сіверського Дінця, на території нинішньої Донецької обл. Основною відмінністю цього пам'ятника від Верхнього Салтова стала наявність ямних поховань [Городцов 1905, 174–225; Городцов 1905а, 226–340]. Згодом пам'ятники, аналогічні зливківським, були виявлені й досліджені на іншій території степу – в Нижньому Подонні та Приазов'ї. Вже в перші десятиліття XX ст. дослідники дійшли висновку, що відкрита на теренах Східної України археологічна культура являє собою спадщину не стільки хозарів, як народів, які у VIII–X ст. входили до складу Хозарського каганату. Межі цієї археологічної культури простягаються далеко за межі України і збігаються з територією, про яку у IX–X ст. східні та європейські автори писали як про землі хозарської держави. Цю археологічну культуру традиційно називають салтівською, на честь с. Верхній Салтів, де вперше були виявлені у значній кількості та досліджені її пам'ятки. Що стосується могильника у х. Зливки на Дінці, то назва його дуже швидко закріпилася за локальним варіантом салтівської культури, що набув поширення у степах Східної Європи.

У радянські часи, тобто у 20–30-ті рр. XX ст., дуже швидко почала розвиватись

салтівська археологія. Це було пов'язано зі специфікою цієї галузі хозарознавства, бо археологічні розкопки у значній кількості подавали дослідникам нові матеріали, що у новому ракурсі дозволяли висвітлювати історію Хозарського каганату та культуру народів, які його населяли. Вивченням старожитностей хозарських часів у той період активно займались Ю.В. Готьє [Готьє 1927, 46–47; Готьє 1930, 86–87] та М.І. Артамонов. Варто особливо виділити дослідження останнього, що не лише дозволили виявити нові салтівські пам'ятки на півдні Східної Європи та на Кавказі, а й дали можливість поєднати результати археологічних розкопок з інформацією середньовічних письмових джерел про хозарів та їхню державу. Саме такий підхід був новаторським у хозарознавчих студіях. Унаслідок цього в 1936 р. побачила світ монографія М.І. Артамонова „Очерки древнейшей истории хазар”, де дослідник з позицій останніх досягнень історичної науки того часу розглядав походження хозарів [Артамонов 1937]. Це стало поштовхом для написання його фундаментальної монографії “История хазар” [Артамонов 1962], що була надрукована лише за кілька десятиліть після того.

Треба зазначити, що у 20–30-ті рр. XX ст. орієнталісти, які залишилися у Радянському Союзі, продовжували активно займатись вивченням історії хозарів. Причина цього в тому, що на той час були виявлені нові письмові джерела східного походження, де містилася досить цікава інформація про хозарів та народи, які населяли Хозарський каганат. Насамперед варто згадати монографію П.К. Коквцова „Еврейско-хазарская переписка в X в.”, що побачила світ у 1932 р. У своєму дослідженні відомий орієнталіст опублікував, переклав на російську, прокоментував та дослідив не лише відомі лист Хасдая, Скорочену редакцію листа Йосифа, а й дуже спірну з наукової точки зору Розлогу редакцію листа Йосифа, відкритого незадовго до того документа Шехтера та витяги з інших пам'яток середньовічної єврейської літератури, де міститься інформація про хозарів [Коквцов 1932]. Це стало значною подією не лише у хозарознавчих студіях, а й узагалі в іудаїці. У ті часи в Радянському Союзі та в

Західній Європі зріс інтерес до так званого документа Туманського – першого фарсомовного географічного трактату „Худуд ал-’Алам” (Кордони світу), що був написаний наприкінці X ст., але зберігся в редакції початку другого тисячоліття нашої ери. У 1930 р. перський текст цього твору був опублікований В.В. Бартольдом [Худуд ал-’Алам 1930], а в 1937 р. В. Мінорський на Заході видав повністю перекладений на англійську мову текст цього трактату з коментарями [Minorsky 1937]. Як відзначили ще тоді дослідники цього твору, „Худуд ал-’Алам” являє собою дуже складну компіляцію із творів попередніх мусульманських географів, частина з яких є втраченими. Проте ніщо не може порівнятись за драматизмом з подіями, що точилися у 30-ті рр. навколо рукопису Ібн Фадлана.

У 1936 р. до Інституту сходознавства АН СРСР потрапила фотокопія тексту так званого Мешхедського рукопису „Рісале” (Записки) Ібн Фадлана, де докладно описується подорож багдадського посольства до країни волзьких булгар та Хозарії у 20-ті рр. X ст. До цього про твір Ібн Фадлана у Східній Європі було відомо завдяки уривкам, наведеним Йакутом (XIII ст.) у так званій „Географічній енциклопедії”. Одночасно роботу над текстом „Рісале” Ібн Фадлана у 30-ті рр. розпочали колишній російський підданий А.З. Валідов, який емігрував на Захід та змінив своє ім’я на Ахмед Зекі Валіді Тоган, і український орієнталіст-арабіст із Харкова А.П. Ковалівський. Отже, у другій половині 30-х рр. розпочалися своєрідні змагання за те, хто першим дослідить твір Ібн Фадлана та видасть окрему монографію, що мало ідеологічне підґрунтя. При цьому часу було відведено вкрай мало. „Рісале” Ібн Фадлана має для істориків-медієвістів дуже важливе значення, бо містить цінні відомості про народи Середньої Азії, степів Заволжя та Приуралля, Волзької Булгарії та сусідніх земель і власне Хозарії, що їх відвідало у 20-ті рр. посольство багдадського халіфа, секретарем якого був Ібн Фадлан. Отже, це – унікальне джерело з історії ранньосередньовічних номадів, волзьких булгар та хозарів, що безпосередньо відображає інформацію очевидця подій. За надзвичайно стислий термін – 2 роки – А.П. Ковалівський провів складну роботу з вивчення і перекладу з арабської мови на

російську важкої для розуміння фотокопії рукописного тексту Ібн Фадлана. Переклад рукопису було зроблено на основі ретельного критично-філологічного аналізу тексту Ібн Фадлана та уривків із твору Йакута. При цьому варто відзначити, що А.П. Ковалівський продовжував займатися й іншими дослідженнями. Вже у 1938 р. А.П. Ковалівський завершив підготовку монографії, присвяченої цьому важливому джерелові, хоча дослідник розглядав свою працю лише як перший крок у джерелознавчому вивченні твору Ібн Фадлана і накреслював плани подальшої дослідницької роботи над ним. На жаль, вихід своєї монографії він зустрів не на волі, бо у жовтні 1938 р. А.П. Ковалівського, як і багатьох українських орієнталістів, було заарештовано і відправлено на п’ять років до одного з гулагівських таборів. Тому й важко було видати друком його закінчену працю про Ібн Фадлана, та ще з іменем автора дослідження – А.П. Ковалівського, якого було оголошено „ворогом народу”. Тож у 1939 р. побачила світ книга “Путешествие Иб-Фадлана на Волгу” за редакцією академіка І.Ю. Крачковського, але без згадки імені автора. Обсяг монографії складав 20 друк. арк., де, крім перекладу тексту твору Ібн Фадлана, подано археографічний вступ, науковий коментар (1237 термінів), огляд джерел і посібників, арабський і російський покажчики і набраний арабською сам текст Мешхедського рукопису [Путешествие Ибн-Фадлана 1939]. Необхідно зазначити, що А.П. Ковалівський і в наступні роки свого життя продовжив дослідження книги Ібн Фадлана і став широковідомим у науковому світові насамперед як дослідник твору цього арабського мандрівника. Тоді ж, у 1939 р., але на кілька місяців пізніше після того, коли в СРСР було надруковано монографію А.П. Ковалівського “Путешествие Иб-Фадлана на Волгу”, в Лейпцигу німецькою мовою було надруковано монографічне дослідження Валіді Тогана “Ibn Fadlan’s Reisebericht” [Validi Togan 1939]. Отже, перегони між двома орієнталістами, які представляли дві соціальні системи, закінчилися на користь А.П. Ковалівського.

Таким чином, є підстави вважати, що в роки життя академіка А.Ю. Кримського в Україні склалася своя традиція хозаро-

знавчих студій, представлена трьома напрямками, і це при тому, що дослідження українських вчених доволі часто ставали широковідомими у науковому світі. Отже, немає нічого дивного, що видатний український орієнталіст, зі свого боку, також не оминув хозарознавчі студії. Проте, на жаль, про інтерес А.Ю. Кримського до історії хазарів науковці дізналися лише після смерті академіка – після Другої світової війни – саме завдяки старанням близьких до нього людей.

Так, учень академіка А.Ю. Кримського – О. Прицак у своїй рецензії на працю польського сходознавця А. Зайончковського „Із досліджень над хозарським питанням”, що увійшла до збірника „Der Islam”, ще в 1949 р. згадав про роботу академіка „Пролегомена до історії хазарів”, що, за його словами, була надрукована в Києві у 1941 р. в науковому журналі „Мовознавство” українською мовою [Der Islam 1949, 98]. Проте цим питанням ще у 1972 р. зацікавився Ю.М. Кочубей, і тому 26 вересня цього ж року він надіслав професорові О. Прицакові листа, де серед іншого зазначив: «Ви пишете, що „Пролегомена до історії хазарів” А.Ю. Кримського була надрукована в збірнику „Мовознавство” за 1941 рік. У цьому науковому збірнику (в 1941 р. вийшов лише I номер) такої статті немає, хоча відомо, що з доповіддю на подібну тему А.Ю. Кримський виступав у Львові. Був би дуже вдячний, якби Ви могли якось уточнити справу з публікацією цієї праці нашого вченого»². Проте, на жаль, відповідь не надійшла, і залишається лише гадати: чи було десь опубліковано статтю А.Ю. Кримського з такою назвою, чи ні?

Завдяки старанням О. Прицака науковий світ вперше дізнався і про монографію А.Ю. Кримського „Історія хазарів...”. З приводу цього ще в 1949 р. в українському емігрантському часописі „Україна: українознавство і французьке культурне життя” (ч. 2) у статті-некролозі на честь Агантагела Кримського „Його особистої приятельки, відомої дослідниці нашого минулого” (Н. Полонської-Василенко. – *Ред.*) було зазначено: „Доля літературної спадщини Кримського невідома мені. Він залишив багато недрукованих праць, що їх я, з його доручення, передала до Бібліотеки Академії Наук. Там були Історія української літератури, Історія Хозар... Чи вони зали-

шилися у Києві, чи їх вивезли німці – я не знаю, хоч тодішній директор Бібліотеки запевняв мене, що вони цілі, але їх могли вивезти останньої хвилини. На щастя для науки, молодий учень А. Кримського д-р О. Прицак спромігся вивезти деякі з праць Кримського (вони були в кількох примірниках). Серед них Історію хозар. Невідома й доля цінної бібліотеки Кримського, що її він передав до Академії Наук. Н.Д.” [Н.Д. 1949, 128]. І вже невдовзі О. Прицак підтвердив цю інформацію.

У 1949 р. О. Прицак в журналі „Der Islam” у згаданій вже рецензії на працю польського сходознавця А. Зайончковського „Із досліджень над хозарським питанням” також написав про працю А. Кримського „Історія хазарів з найдавніших часів до 10 віку”, що „на жаль, ще не відома багатьом дослідникам” [Der Islam 1949, 98]. Після того вже у 1965 р. в „Ural-Altäische Jahrbücher” у своїй розвідці „یوار Yowar und Кавар Kāwar” він вказує, що до неї включено розділ із праці А. Кримського, який він подав у перекладі німецькою мовою. О. Прицак зазначив, що в ній А. Кримський – український орієнталіст та славіст – відповів на питання про причини „революції Кабарів” та встановив, коли почалася втеча кабарів із Хозарії [Pritsak 1965, 390].

Інформацію О. Прицака про монографію А.Ю. Кримського „Історія Хазар” згодом підтвердила також Н. Полонська-Василенко, дружина академіка М.П. Василенка, в ювілейній статті про академіка А.Ю. Кримського на честь його „століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті”, що була надрукована в українському емігрантському часописі „Український історик” у 1971 р. Тоді Н. Полонська-Василенко зазначила: «1930-ті роки знову дали можливість Кримському допомогти мені. 1934 р. мене, з великою групою наукових співробітників, було звільнено з Академії Наук, і 1935 року я втратила мого чоловіка. Треба було шукати якогось „вільного заробітку”, бо на інші посади нас, звільнених з Академії, не приймали. Я стала брати переписку на машинці. Кримський став давати мені переддрукувати свої праці, між іншим я переписувала його „Історію хазар». Праця ця була надзвичайно цікава” [Полонська-Василенко 1971, 96]. Ця інформація про

маловідому роботу А. Кримського викликала настільки жвавий інтерес серед українських емігрантських кіл, що вже в цьому ж журналі „Український історик” у 1973 р. було надруковано, на жаль, по смертню, статтю Н. Полонської-Василенко, спеціально присвячену роботі А. Кримського „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”. Про час і умови написання цієї великої роботи українського академіка вона зазначала: «Над цією темою працював він в останні роки свого життя. Написані його рукою аркуші передруковувала на машинці Ольга Петрівна Косач-Кривенюкова, але потім, в середині 1930-их років, не знаю чому відмовилася продовжувати працю. Тоді, в 1936 році, А. Кримський звернувся до мене з проханням продовжувати працю, від якої відмовилася Ольга Петрівна. Моє становище було таке: року 1932 мене було звільнено з Академії Наук, року 1935 помер мій чоловік, і я перейшла на становище приватної „машиністки”. Я мала машинку з двома шрифтами – слов’янським та латинським, і це було дуже зручно для передрукування праці Кримського, де було багато різних цитат та бібліографічних вказівок різними мовами. Року 1937 мене знову прийняли на працю в Академії Наук, і я не пригадую, хто продовжував друкувати і чи було доведено її до кінця». Що стосується подальшої долі рукопису „Історії хазарів...”, то Н. Полонська-Василенко подає дуже важливу інформацію: «Року 1941, після початку війни з Гітлером, Кримський, що був у Криму, подався до Звенигородки. Зв’язок з Києвом підтримував його служник Мельниченко; в помешканні Кримського мешкала його сестра, яка використала нагоду пожити в Києві, поки брат був у Звенигородці. Якось, мабуть на самому початку липня, привіз Мельниченко мені три пакунки з рукописами і лист Кримського. Він писав, що надсилає мені рукописи „Історії Хазар” і просить примістити в надійному місці. Час був неспокійний. Всі боялися евакуації, і не було кому передати рукопис. Я передала на схованку до Бібліотеки Академії». Трохи згодом, як виявилось, завдяки втручання О. Прицака вдалося вивезти із Києва та врятувати частину рукопису. Про це Н. Полонська-Василенко повідомляє: „Тому, коли приїхав до Києва учень академіка Кримського, на

якого він покладав великі надії, п. Омелян Прицак, я передала йому один з пакетів. Два залишилися в Бібліотеці”. Н. Полонська-Василенко звернула увагу на відсутність в опублікованих списках праць академіка А.Ю. Кримського його великої роботи про хазарів. З огляду на це вона зазначила: „Тому копія рукопису, яку я передала проф. О. Прицакові, набуває ще більшої ціни. Може, він став унікалом”. Проте проф. О. Прицак у листі до Н. Полонської-Василенко, датованому 27.X.1971, у відповідь на її запитання з цього приводу зауважив, що вона передала йому в пакунку лише „поодинокі частини”. О. Прицак у тому листі далі зазначив: „Очевидно, якщо б я мав до диспозиції повний текст, то, безумовно, давно б оцю працю опублікував. Все таки ще в 1965 році я опублікував у німецькому перекладі основне з цієї частини праці Кримського, яка мені була доступна: його інтерпретацію революції Кабарів. По моєму, виданий мною витяг із монографії Кримського включає в собі найважливіше відкриття, і тому я вважав своїм обов’язком подати його до відома наукового світу”. На підставі цього Н. Полонська-Василенко зробила досить песимістичний висновок: „...з’ясується, що весь рукопис А. Кримського не існує...” [Полонська-Василенко 1973, 142–145]. Але, на щастя, це виявилось не так.

В Україні вже в 1971 р. побачила світ монографія К.І. Гурницького „Кримський як історик”, у якій автор зазначив, що два томи рукописного варіанта монографії А.Ю. Кримського „Історія хазарів” зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ф. 1, №№ 2536 і 25576) [Гурницький 1971]. Після того про рукопис праці А.Ю. Кримського в Україні забули на двадцять років, доки у „Віснику АН України” в номерах 1–2 за 1993 р. не почали публікувати фрагменти з першої частини монографії А.Ю. Кримського „Історія хазарів...”. Це видання у своєрідній інтерпретації намагався здійснити М. Веркалець, який у коротенькій передмові до публікації зазначив (№ 1): «Нещодавно у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського АН України (ф. 1, № 25536) було знайдено рукописну працю академіка А.Ю. Кримського „Хазари”, в якій вчений досліджує

історію України від найдавніших її часів. Написана у несприятливій для України 30-ті роки, монографія „Хазари” охоплює два найважливіші періоди нашої історії – скифський та хозарський» [Кримський 1993, 48–54; Кримський 1993а, 56–65].

Інтерес до монографії А.Ю. Кримського існував і в перше десятиліття XXI століття. Свідченням цього може бути стаття С. Наливайка "Один маловідомий рукопис Агвантангела Кримського", що побачила світ у 2008 році. Авторів цієї публікації вдалося віднайти у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського практично всі відомі фрагменти рукопису монографії академіка. Проаналізувавши зміст монографії, С. Наливайко справедливо зазначив: «Саме А. Кримський був перший, хто ввів "хозарську проблему" в широкий історико-культурний контекст, хто почав послідовно шукати коріння хозарів не в степах Алтаю I тис. н. е., а в місцевих причорноморсько-меотських і кавказьких старожитностях. Нині, з висоти XXI ст., можна говорити про те, що не всі його висновки були правильні з наукового погляду. Втім, заради справедливості слід зазначити, що й тепер історична наука все ще неспроможна розв'язати проблему походження хозарів, хоча й зробила на цьому шляху деякі важливі кроки». Наприкінці статті її автор наголосив: «Певно, зайве казати про те, що праця "Хозари" має нарешті побачити світ» [Наливайко 2008, 259–261]. До речі, останнє побажання почало потрохи здійснюватись.

У 2008 р. автори цієї статті під керівництвом нині вже покійного професора В.К. Міхеєва видали першу частину монографії А.Ю. Кримського "Історія хазарів з найдавніших часів до X віку" у сьомому томі часопису "Хозарський альманах" [Кримський 2008]. Організаційну та фінансову підтримку видання здійснив професор Б.С. Елькін, який, на жаль, також нещодавно помер. На превеликий жаль, значна частина накладу цього видання за невідомих нам обставин потрапила до Ізраїлю та Росії. Отже, це видання практично залишилось непоміченим науковою аудиторією в Україні. Що стосується другого тому монографії А.Ю. Кримського, то автори цієї статті зробили багато технічної роботи для підготовки її до публікації. За-

лишилося зробити велику кількість наукових коментарів до тексту другої частини монографії. А це значною мірою гальмує процес, бо порівняти науковий доробок А.Ю. Кримського з дослідженнями хозарознавців в усьому світі за майже двохсотлітній період вкрай складно. Проте є надія, що і друга частина монографії "Історія хазарів з найдавніших часів до X віку" невдовзі буде опублікована.

Робота над першою і другою частинами великої монографії потребувала аналізу різноманітних фрагментів та варіантів рукопису. Насправді коло документів, що відображують зазначену роботу А.Ю. Кримського, не вичерпується вищенаведеними двома одиницями зберігання – ф. I, №№ 2536 і 25576. Так, у фондах НБУВ зберігається декілька праць А.Ю. Кримського, присвячених історії хозарів. Імовірно, першими у хронологічному відношенні були дві вступні статті до історії хозарів, написані рукою А.Ю. Кримського російською мовою (ІР НБУВ, ф. XXXVI, №66), і машинописна стаття до енциклопедії (ІР НБУВ, ф. XXXVI, №40). Найоб'ємнішими й найбільш готовими до публікації можна вважати три одиниці зберігання, а саме два документи з фонду XXXVI (ІР НБУВ, ф. XXXVI, №№ 64, 65) і один документ з фонду I (ІР НБУВ, ф. I, № 25500). Вони являють собою машинописні аркуші різного формату, деякі з них містять виправлення й доповнення, зроблені рукою А.Ю. Кримського. До цієї ж категорії належать од. зб. ІР НБУВ, ф. I, №№ 25494, 25497 і 25498. Решта матеріалів являють собою рукописні матеріали до „Історії хазарів...”, написані самим А.Ю. Кримським. Здебільшого вони містять той самий текст, що й машинописні копії. Це стосується, насамперед, таких одиниць зберігання, як ІР НБУВ, ф. I, №№ 25490, 25492, 25493 і 25495, 25496 і 25499. Документ ІР НБУВ, ф. I, №25491 являє собою окремі чернетки з топонімами й етнічними назвами, написаними різними мовами.

Вже опублікована версія першої частини великої праці А.Ю. Кримського „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку” – „Хазари” – базується на машинописі, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського під шифром XXXVI,

64, який складається з 485 (386) сторінок і містить виправлення, внесені рукою самого А.Ю. Кримського. На щастя, ця перша частина великої праці академіка зберіглася у повному обсязі. Проте у процесі друку на машинці виникли певні труднощі технічного характеру. Це стосується використання літер „е” і „є”, де остання повністю відсутня, а також написання низки етнічних та власних назв (включаючи саму назву „Хазари” замість „Хозари”). Проте ми намагалися зберегти первісний вигляд рукопису і не займалися редагуванням тексту академіка. З огляду на це варто згадати зауваження Н. Полонської-Василенко, згідно з яким „мова Кримського дуже своєрідна і не надається до перекладу”. Окрім того, на жаль, А.Ю. Кримський не встиг у багатьох випадках вписати терміни грецькою, вірменською та іншими мовами. Тому у наших коментарях до тексту першої частини монографії, поданих окремо після тексту А.Ю. Кримського, у деяких випадках були наведені можливі варіанти пропущених слів та словосполучень.

Що стосується основного змісту першої частини великої монографії А.Ю. Кримського „Історія хазарів з найдавніших часів до Х віку”, то її присвячено етногенезу хозарів, але у своєрідній інтерпретації самого А.Ю. Кримського. Після ознайомлення з нею у читача може виникнути певне здивування та розачарування, бо вчений шукає витоки хозарської людності не в Центральній Азії, як це вважає більшість сучасних дослідників, а в середовищі скіфських племен півдня Східної Європи, докладно описаних Геродотом у середині I тис. до н.е.

Початок монографії розпочинається „Вступним слівцем” самого А.Ю. Кримського, який охарактеризував історичну місію хозарської держави таким чином: „Охороняючи таким чином шляхи транзитного торгу між сходом та заходом, чинячи тим способом неабияку культурно-економічну міжнародню службу, даючи спромогу східному слов’янству розгорнути свою колонізацію по степовій Україні „оли до моря”, сама з тієї культурної служби, з того торгу, з тої колонізації процвітаючи-багатіючи, великодержавна Хазарщина проіснувала чотиріста яких років, од VII-го безмалъ до половини XI століття, а особли-

ву політичну силу, в світовому розмахові, мала в VII–IX вв.” [Кримський 2008, 24].

У другому розділі „Лінгвістична приналежність хазарів (і одномовних з ними болгарів), як хронологічний ключ для їх найдавнішої історії” А.Ю. Кримський прийшов до висновку, який не зустрічає заперечень у сучасних дослідників: „Хазарська мова, хоч (це далі буде видно) стояла, вкупі з болгарською, осібно серед інших тюркських мов, являлася будь-що-будь мовою тюркською” [Кримський 2008, 29].

Однак подальша структура першої частини монографії може викликати у сучасного читача певні заперечення. Так, А.Ю. Кримський свій історичний екскурс розпочинає у третьому розділі з палеоліту. Потім у четвертому розділі він торкається трипільської культури, яку датує „років 2000 перед нашою ерою” [Кримський 2008, 39]. Проте сучасні дослідники відносять існування трипільської культури до IV–III тис. до н.е. Цей історичний екскурс А.Ю. Кримський виправдовує наступним припущенням: „Нішо не забороняе нам підозривати, що за трипільських часів могли десь і в степах, надто ближче до Волги, Уралу, скажемо – в Оренбурщині, перебувати й предкам болгаро-хазарів або ще й інших прото-тюрків” [Кримський 2008, 49].

Розділи V–VII монографії відображають намагання А.Ю. Кримського знайти предків ранньосередньовічних хозарів та барсилів серед народів Геродотової Скіфії. Висновок, до якого прийшов український академік, на сьогодні виглядає принаймні історіографічним анахронізмом: «Назву (Σκίθαι Βασιλῆιοι) Геродота треба розуміти не як „царські” скити, а як імення власне „Басилей” чи „Барсилей”, так само як в Геродотових к а т і а р а х (IV, 6) треба бачити „хазарів”, і що Геродотові басилей та катіари це будуть самі басили й хазари (народ, розуміється, не іранський), яких у тісному комплексі знатимуть ранні вірменські та сирські історики й географи, а названий у візантійця Теофілакта Сімокатського VII в. надкавказький народ „Барселт” має своє ім’я од геродотових ба/р/силей» [Кримський 2008, 71].

Що стосується ототожнення ранньосередньовічних барсилів зі скіфами-„басилеями” (царськими), то жоден із сучасних дослідників навіть не припускає

можливості такого зв'язку. При цьому етнічна приналежність барсилів і досі залишається предметом дискусій. Ще І. Маркварт вважав барсилів гунською народністю VI ст. [Marquart 1898, 87], М.І. Артамонов, М.Г. Магомедов, Я.А. Федоров та Г.С. Федоров вважали їх одним з болгарських племен [Артамонов 1962, 131–132; Магомедов 1983, 177; Федоров Я.А., Федоров Г.С. 1978, 84], А.П. Новосельцев, О.В. Гадло та С.О. Яценко – частиною аланів [Новосельцев 1990, 83–84; Гадло 1979, 68; Яценко 1996, 168–169]. Що стосується Геродотових катіарів, то жодному дослідникові, окрім А.Ю. Кримського, ще не спало на думку пов'язати їх з хозарами.

Розділи VIII–XI монографії присвячені саме пошукові доказів запропонованої гіпотези. Проте найбільший інтерес може становити останній – XII розділ першої частини монографії «Готська держава II–IV в. і надкавказькі "Північні народи" (алани, булгари і ін.)», де А.Ю. Кримський звертається до повідомлень вірменських джерел про перебування барсилів і хозарів на Кавказі у перші століття нової ери. На підставі цих повідомлень А.Ю. Кримський зробив, здавалось би, аргументований висновок: «От, коли ми знаємо, що алани II–IV в. вдиралися в Закавказзину з своєї півночі найчастіш через "браму Аланську" (Даріал), а хазари для наскоків обирали собі просмик Чорський (по теперішньому Дербендський) коло Каспія, то це вже є ніби вказівка, нехай невиразна, або легкий натяк, що головніші тодішні кочовища аланські зосереджувалися побільше на північ од Даріала, а головні хазарські на північ од теперішнього Дербенда» [Кримський 2008, 132]. Проте є певні сумніви щодо цього.

Так, навіть сучасних істориків збиває з пантелику інформація Мойсея Хоренського про "хазірів", які начебто з'явилися на історичній арені за часів правління вірменського царя Вахарша, сина Тиграна, що мало б відбуватися десь наприкінці II – на початку III ст. Про ці події вірменський історик у 65-му розділі Другої книги "Історії Вірменії" повідомляє: "После смерти Тиграна царствовал сын его Вахарш на тридцать втором году царствования соименным себе парсиского царя Вахарша... в его время толпы горцев – я разумею толпы

Хазиров и Басилов – соединившись, прошли чрез врата Джора³ под предводительством царя своего Внасепа Сурхана, перешли реку Кур и рассыпались по сю сторону ее. Им на встречу пошел Вахарш в главе многочисленных храбрых воителей, разогнал их толпу, все поле усеял их трупами и, преследуя их перед собою, прошел через ущелье Джора. Тут вторично соединяются неприятели и строятся к бою: хотя храбрые Армяне, опрокинув их, обратили в бегство, однако Вахарш падает от руки могущественных стрелков" [Мойсей Хоренский 1858, 134–135]. Оповідуючи цю інформацію, вірменський історик назвав своє джерело: "Это нам рассказывает Бартадцан Едесский, который явился историком во дни последнего Антонина" [Мойсей Хоренский 1858, 135]. Щодо останнього М. Емін, перекладач і коментатор "Історії Вірменії" Мойсея Хоренського, зазначив: "Бартадцан есть тот знаменитый Бартезан, или Бардзинь, родом Сириянин, который жил в половине II века, – один из замечательнейших гностиков этого времени" [Мойсей Хоренский 1858, 303, прим. 309]. Отже, Мойсей Хоренський подає нам дуже ранню дату появи хозарів – друга половина II ст.

Проте ще й досі існує проблема щодо авторства Мойсея Хоренського та часу написання твору "Історія Вірменії". З цього приводу А.П. Новосельцев зазначив: «Найбільш помітною тут є праця "батька вірменської історії" Мовсеса Хоренаці. Правда, "проблема Хоренаці" ще остаточно не вирішена. Відповідно до традиції, він жив у V ст. і був одним із молодших учнів творця вірменської писемності Месропа Маштоца. Ціла низка видатних дослідників заперечували це і відносили діяльність Хоренаці до VII і навіть IX ст. На сьогодні панує традиційна точка зору, хоча не всі доводи її критиків спростовані. Проте, можливо, тут треба звинувачувати пізніх переписувачів» [Новосельцев 1990, 29]. Навіть сам А.Ю. Кримський з цього приводу визнає: «Найстарша, готської доби звістка в цьому напрямі йде, правда з джерела далеко не бездоганного, з "Історії Вірменщини" псевдо-Мойсея Хоренського, що її в VII-му, ба навіть, може, в IX-му в. патріотично склав якийсь невідомий вірменин, знавець і грецької, і сирської мови (не диво, якби й арабської), од імені Мойсея Хоренського, письменника V віку. Дже-

релами своїми цей пізній фальсифікатор VIII–IX в. називає, натурально, тільки такі питання, котрі міг би знати автор V в.; на правду ж часто, хоч мовчки, користувався той підробник письменством, ближчим до VIII–IX в. Дещо, і то немало, він попросту видумував од себе, для більшої слави вірменського народу, цитуючи авторів, котрі ніколи не існували, і наводячи “факти”, яких ніколи не бувало. Оце все треба пильно брати на увагу, читаючи тую “Історію Вірменщини” ніби Хоренського» [Кримський 2008, 124–125]. Отже, згадку про хозарів у Мойсея Хоренського, що продатована кінцем II ст., є сенс вважати анахронізмом, а не відображенням реальних фактів. Хоча якщо буде доведено, що “батько вірменської історії” Мойсей Хоренський насправді жив у V ст., то це може свідчити про те, що вже тоді йому міг бути відомий етнонім “хазіри”. Хоча не треба ніколи виключати тієї можливості, що згадка про “хазірів” при описі подій кінця II ст. може бути лише результатом творчості більш пізнього переписувача “Історії Вірменії”.

З вірменомовної спадщини у цьому разі великий інтерес може також становити інформація твору “Історія країни Алуанк (Албанії)”, автором більшості тексту якого за традицією вважають вірменського історика Мовсеса Каланкантуаци. За спостереженнями сучасних дослідників, ця хроніка являє собою дуже складний за структурою компілятивний твір. Первісною основою, на їхню думку, став текст, що доходить до “періоду каталікоса Алуанка Мікаела (719–756) включно”. Відповідно до цього було зроблено висновки, що основний текст хроніки “було складено у другій половині VIII ст.”. Що стосується решти тексту, то, ймовірно, вона написана вже після, але до 1033 року [Мовсєс Калакантуаци 1984, 16].

В “Історії країни Алуанк” перша згадка про “хазірів” відноситься до часів правління перського шаха Шапура II (309/10–379). Вірменський автор повідомляє про це так: “В это самое время пришла весть царскому двору о том, что многочисленные полчища хазиров прошли через ворота Чора и вторглись в нашу страну. Собрал Шапур многочисленное войско из сирийцев, хорасанцев, хорезмцев, в частности, из храбрых персов области Атрапатакан,

из армян, иверов, алуанцев, из различных диких племен Кавказских гор, говорящих на двенадцати разных языках, и с немьслимым войском своим выступил навстречу хазирам, чтобы дать им отпор” [Мовсєс Калакантуаци 1984, 65]. Проте така рання дата появи хозарів виглядає також як анахронізм або якийсь фольклорний сюжет. Це може підтверджувати і подальша згадка одного, скоріш міфічного, ніж історичного, персонажа при описі подій за часів правління того ж Шапура II: “В то самое время выступил гунн по имени Онагур. Этот вначале стал грабить Персию, а затем послал к Шапуру гонца” [Мовсєс Калакантуаци 1984, 66]. Вже давно стало зрозумілим, що термін “Онагур” являв собою етнонім, а не власне ім’я.

Що стосується поглядів А.Ю. Кримського, то за останні десятиліття ми вже неодноразово зустрічалися з таким підходом у деяких сучасних дослідників, яких звинувачують у пантюркізмі. Якщо враховувати тюркське коріння А.Ю. Кримського, то тоді можна вважати, що й український академік зазнав впливу ідей пантюркістів. Однак чи можна звинувачувати у таких поглядах багатьох радянських істориків 30-х – 40-х рр., які у справі походження народів, як і А.Ю. Кримський, міцно стояли на позиціях автохтонізму?! Саме у цей період запанувала тенденція акцентувати увагу на характері соціальних відносин, що базувалось переважно на еволюціоністських ідеях про панування феодалізму навіть у кочових суспільствах. При цьому питанням етнічної історії не приділялось належної уваги. Це дуже швидко призвело у 30–40-ві рр. XX ст. до панування такого вчення, як „яфетична теорія М.Я. Марра”. Як наслідок, серед радянських істориків запанувала думка, що не було істотної різниці між іраномовними народами Античності і тюркомовними номадами раннього Середньовіччя, бо це були всього лише етапи в етнічному розвитку однієї спільності. Ситуація з першою частиною монографії А.Ю. Кримського „Історія хазарів...” може свідчити, що навіть академік А.Ю. Кримський зазнав впливу ідей академіка М.Я. Марра про автохтонне походження народів.

Проте А.Ю. Кримський, на відміну від більшості радянських вчених, не вважав класову боротьбу наріжним каменем

історичного прогресу. Зміст усіх розділів монографії „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку” свідчить про те, що в цьому питанні український академік був непохитним. А.Ю. Кримський міцно стояв на позиціях кращих традицій вітчизняної та зарубіжної орієнталістики. Тому у його монографії показано історію хазарів у часовому і просторовому контексті. Робота А.Ю. Кримського стала першою монографією, де історію хазарів подано не за проблемними підходами, з чим ми часто зустрічаємось і сьогодні, а за чисто хронологічним принципом. Саме це підтверджує зміст ще не опублікованої другої частини монографії А.Ю. Кримського „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”, що охоплює події з VI по X ст.

Вже у першому розділі другої частини монографії А.Ю. Кримський аргументовано показав, що Хозарський каганат постав як самостійна держава, що утворилася у VII ст. унаслідок утвердження тюркської династії над хозарським етносом. При цьому висновки українського вченого щодо етнічних процесів усередині цього племінного союзу дуже збігаються з висновками сучасних дослідників: «Ці тюрки-керівники, як воно часто трапляється з нечисленними покорителями, дуже швидко, за якихось два покоління, засимілювалися з хазарською нацією, що в її гущі вони отаборилися. На першу четвертину VII віку ця асиміляція була для всіх уже настільки очевидним фактом, що і надкавказького джебгу-хакана і його близький гурт звали візантійці вже не тільки попросту “турками”, ба й так само ще й “хазарами”, або кваліфікували їх як “тих турків із сходу, що їх звать хазарами”. У вірмен бачимо дещо аналогічну ономастику. Турків вони, за класичною традицією, звали “гунни”, іноді “туркестанці”, але в VII в. звать їх рівночасно і “хазари”. В тім процесі національного асимілювання володарів-тюрків VI–VII в. з підвладними-хазарами зазнали деяких національних змін, безперечно, не сами тільки тюрки, ба й хазари: взаємовпливи повинні були чинитися. Мова хазарська, що нехай в основі вона була теж тюрська, а всеж архаїчніша і не зовсім така, як мова у нахожих тюрків, позасвоювала (почалося це й передше од VI–VII в.) дуже багато лексичного, ба навіть почасти й фонетичного елементу од своїх

нахожих династій; всі назви посад, титулів, політичних термінів, котрі дійшли до нас од хазарської мови, вони ж – тюркські і мають таку фонетичну форму, яка йде врозріз із справжньою хазарською фонетикою. Тільки ж кінець-кінцем гору взяла асиміляторська сила хазарської більшості, а не джебгу-хаканової меншості. Не дурно ж, як ми зазначили, надкавказький джебгу-хакан в очах візантійців і вірменів не стільки вже являвся тюрком, скільки хазарином».

Далі А.Ю. Кримський, торкаючись ситуації у VII ст., зазначив, що правителі Хозарії брали активну участь у політичних подіях на Середньому Сході – вони допомагали візантійському імператорові Іраклію у боротьбі проти перського шаха Хосрова II, а також на певний час встановили свій протекторат над Кавказькою Албанією. А.Ю. Кримський також відзначив, що в 40-ві роки VII ст. спроби арабів піти кризь Дербентську браму виявилися марними. «До того ж протяжні внутрішні усобиці поміж самими арабами, що спалахнули попереду після трагічної смерті халіфа Османа (уб. 656), а потім – за перших омейядських халіфів (в 680–690-х рр.), одтягли халіфатську увагу од окраїн”.

А.Ю. Кримський раніше за багатьох дослідників прийшов до висновку, що початок Хозарського каганату варто пов’язувати з подіями, котрі сталися в Туркестані, коли в 657–659 рр. китайці за допомогою уйгурів звалили “велико-хаканську династію” в Тюркському каганаті. Наслідки цих подій, за спостереженнями А.Ю. Кримського, були такі: «І зовсім натурально виходило, щоб політичний провід над усіма тими землями б. великого тюркського хаканату, котрих китайці не захопили, перейшов до володаря надкавказького улуса, як до найсильнішого представника розбитої династії, дарма що той тюркський династ мав свою резиденцію трохи далеченько од степів Азії, аж коло Кавказу й Хазарщини, і встиг добренько сам похазаритися. Одтепер, після туркестанської катастрофи 659 р., на нього природною силою речей переходила гідність великого хакана усіх вільних тюрків, переходила як законна спадщина; та, мабуть, законно переходила і тая “царська благодать”, яка, на думку тюрків (це видно з арабських географів уже X в.), спадково мусіла спочивати на

верховнім володарі династії. Міняти титул “хакан тюрків” на якийсь інший, що, може б, і більше відповідав реальній дійсності (напр., на титул “хакан хазарів”), новий великий хакан попервах, здається, навіть не бажав або такого загіного не цікавився. В кожнім разі для своїх політичних сусідів-арабів, візантійців цей володар не тільки в VII столітті, та й і в VIII-му не переставав бути “царем тюрків” або “хаканом тюрків”, а піддані йому хазари найзвичайніш титулувалися і в арабських, і в візантійських істориків теж “тюрками”. Варто зазначити, що аналогічне припущення було висунуте М.І. Артамоновим на кілька десятиліть пізніше [Артамонов 1962].

У наступному розділі, де йдеться про наслідки місії албанського єпископа Ізраїла до Дагестану у другій половині VII ст., А.Ю. Кримський зробив досить слушне зауваження: «Важко повірити, що деяку свою християнську церкву в надкавказькій Хазарщині агаванські місіонери всеж заснували і тим збільшили число хазарів-християн, які жили в країні ще з попередніх століть. Рівняти наслідки цієї закавказької “анти-халкедонської” пропаганди з наслідками кримської “халкедонської” пропаганди серед хазарів, тобто візантійського православ'я, аж ніяк не можна. Навпаки, доводиться думати, що працю місії агванського єпископа Ізраїля використав найбільше не хто, як візантійська православна церква”. Цю думку А.Ю. Кримський підтвердив тим, що у VIII ст. у списку кафедр Константинопольського патріархату згадано Кабалу, що була центром Кавказької Албанії.

А.Ю. Кримський також докладно зупинився на перебігу подій перших десятиліть VIII ст., що ознаменувалися арабо-хазарськими війнами. Найбільш помітною була остання війна, в 737 р., коли арабський полководець Мерван перемиг хазарського кагана та примусив його перейти в іслам. Проте наслідки цієї окупації, на відміну від інших істориків, український вчений визначив досить оригінально: “Кінець-кінцем Мерванова енергія не дала арабам влади над хазарами. Після загибелі недогочасного дамаського халіфа Валіда II (744) Марван мусів покинути надкавказьку Хазарщину й Кавказ та й поспішити до омейдянської столиці Дамаска, де почалися усобиці, і ті усобиці незабаром за декілька

літ у середині VIII століття довели всеняку династію омейядів до загибелі. Хазарщина зробилася тоді цілком вільна од ворога. Нова династія халіфів, аббасиди, забезпечивши за собою володіння кавказкими просмиками, в середині 750-их рр. вже на хазарську територію поза Дербендську браму не пнулися, а намагалися встановити з великою хазарською державою мирне сусідкування, як рівні з рівними”. З поразкою у цій війні А.Ю. Кримський пов'язував і перенесення хазарської столиці з Дагестану до гирла Волги, в місто Ітіль.

Характеризуючи хозаро-візантійські відносини у VIII ст., А.Ю. Кримський звернув увагу на досить мирний характер цих зв'язків, підтвердженням чого є шлюби між візантійськими імператорами та хозарськими принцесами. Описуючи події доіудейської історії хозарів, А.Ю. Кримський був одним із небагатьох істориків, хто відзначив релігійну толерантність хозарів ще до прийняття хозарською верхівкою іудаїзму. За його словами, “Хазарська релігійна державна терпимість, хазарська м'яккість або навіть прихилля до підданої їм численної християнської людності (і не тільки християнської) – це типова риса державного життя однаковісінька чи в VIII в. (коли апостол Ізраїль безборонно одвертав природніх хазарів од іншої предковичної віри, а готський митрополит Крима наставляв православних єпископів для м. Ітіля (чи в VIII в.), коли в Хазарщині, як любий гість, у поганина-хакана знайшов собі пристановище св. араб Або, якому не було життя в рідній арабській землі), чи так само, навіть ще сильніш, типова буде ця риса і для IX-го віку і для X-го, коли частина хазарської верхівки тимчасово перейде на скількись десятиріччів (ми це бачимо) у віру юдейську, не талмудичного, правда, відтінку, а все ж далеку од релігійної байдужості”. Слід додати, що сучасні дослідники акцентували увагу на хозарській релігійній терпимості лише першої половини X ст.

Чимало уваги А.Ю. Кримський приділив питанням появи мадярів у степах України в IX ст. Відповідно до інформації Костянтина Багрянородного про хозарських втікачів-“каварів”, які оселилися у середовищі мадярів, А.Ю. Кримський зробив досить оригінальне припущення: “Ковари в Леведії близько заприязнилися

з малокультурними мадярами, що дали їм притулок, вони поширили поміж мадярами хазарську мову, хоч і сами засвоїли мову мадярську, і взяли політичний провід над мадярською ордою в Чорноморщині в свої руки". Проте найбільший інтерес становить інтерпретація А.Ю. Кримським подій у Хозарії, що призвели до повстання каварів. Як вже зазначалось, О. Прицак у листі до Н. Полонської-Василенко, датованому 27.Х.1971, про це написав: „Все таки ще в 1965 році я опублікував у німецькому перекладі основне з тої частини праці Кримського, яка мені була доступна: його інтерпретацію революції Кабарів. По мому, виданий мною витяг із монографії Кримського включає в собі найважливіше відкриття..." [Полонська-Василенко 1973, 142–145]. Тому для нас може становити великий інтерес саме цей пасаж із монографії А.Ю. Кримського.

З приводу "революції Кабарів" автор монографії "Історія хазарів..." зазначив: «Те, що ми читаємо у Костянтина Порфирородного з приводу "каварів", напевне було симптомом от якої зміни: саме тоді, як насунули мадярські орди й зайняли Лебедійські степи, уже Хазарський хаханат, той нащадок давньої славної великотюркської династії VI–VII в., переживав критичні моменти: повнота державної влади, бачив він (так ми думаємо), рішуче вислизає з його рук, і він от-от має залишитися (або інші вперто хочуть його залишити) тільки священно-"благодатним" головою в хазарській державі, а справжнє державне політичне керування має перейти, або вже так-сяк к IX вікові й перейшло (по первах може ще не остаточно), до рук головного полководця (генераліссімуса) хазарських військ (родом, либонь, і не тюрка, а щирого хазарина, з хазарських тарханів "баронів"). Той воєвода, окрім свого звання "тархан" або "хаканів тархан", звався і "бег" (= князь) або "хаканів бег" (хаканбегі) та носив ще й титул "ішад" чи "іша" (в розумінні "товариш"). Так от з цього приводу, з хаханового небажання підхилити себе реальному панові держави, видно, й спалахнула хазарська усобиця, за яку згадав Костянтин. Цей здогад, більше-менше виразно, стверджується й документальними звістками, що йдуть або од арабів, або од того самого Костянтина Порфирородного... Ясно, що боротьба між хаханом і воєводою,

яка закінчилася перемогою воєводи над хаханом, одбулася в один з років між 799 р. та 833–843-ми рр. коли ж так, то зазначена у Костянтина хазарська усобиця за владу бл. 810-их рр., між двома партіями навряд чи може вважатися за якусь іншу, ніж за боротьбу між воєводою й каганом. Через те ми, так само, з великою певністю сміємо вважати, що "кавари", які, за Костянтином, мусили вивтігати із своєї батьківщини на захід, за Дін, до північної Чорноморщини та й розташуватися поміж новоприбулими дінсько-дніпрянськими (лебедійськими) мадярами, – то була частина розбитої партії прихильників політичної влади самого хахана проти претензій ішабека». Варто зазначити, що лише через кілька десятиліть дослідники хозарської історії почали дотримуватися схожої думки.

А.Ю. Кримський належав до числа прибічників тієї гіпотези, згідно з якою у 30-ті рр. візантійці збудували для хозарів фортецю Саркел саме для подолання військової загрози з боку мадярів. Досить показово, що лише кілька років тому ця гіпотеза знайшла детальне обґрунтування у дослідженнях К. Цукермана [Цукерман 1998].

Не можна залишити поза увагою частини монографії А.Ю. Кримського "Історія хазарів з найдавніших часів до X віку", присвячені іудаїзації хозарського суспільства. На сьогодні відомо кілька гіпотез з цього приводу. Так, більше 50 років тому Д.М. Данлоп, керуючись даними Іегуди Галеві, запропонував цю подію датувати приблизно 740 р. [Dunlop 1954, 170]. Проте більшість орієнталістів сучасності відносять цю подію до межі VIII–IX ст. [Артамонов 1962; Захочер 1962; Новосельцев 1990; Pritsak 1978]. Вони керуються насамперед таким повідомленням ал-Мас'уді: "Цар хозарський навернувся до юдейської віри тоді, коли халіфом був Гарун ар-Рашід". Як відомо, цей багдадський халіф був при владі з 786-го по 809 р.

А.Ю. Кримський же керувався даними християнських текстів, серед яких було "Паннонське житіє Костянтина Філософа". В результаті він прийшов до зовсім нетрадиційного погляду щодо часу та обставин іудаїзації хозарського суспільства: «Християнством, почасти й юдейством що довгенько (гадаємо, принаймні до 880-их рр.) все ж серед іншої верстки хазарських

верховодів, певне опозиційних хаканові, взяло гору юдейство зараз таки по Костянтиновому од'їзді. Видко, що ті самі євреї в Ітілі, не богослови, а світові купці-комісiонери, які проти Костянтина Філософа біблійними цитатами по вченому не змогли, держали в кишені свої доводи, – доводи геть iнакші, не книжні, але для певних хазарських міродатних кіл значно реальніші й сильніші од біблійного цитування. Несподівану таку новину про таку раптову зміну настроїв у Хазарщині ми читаємо в одного тодішнього латинського письменника-богослова, який, кажучи про занепад віри поганської, констатує, що “в землі Гога та Магога найсильніший народ газари перейшов на юдейську віру і обрізавсь”. Із слів того західно-європейського письменника виразно виходить, що він, справедливо чи не справедливо – це річ інша, вважав перехід “газарського” народу на юдейську віру навіть за масовий. Писав він безперечно, бл. 865 р. Це можна висувати з того факту, що він тут таки згадав і за охрещення болгарів, а воно сталося саме 865 р., принаймні тоді охрестивсь болгарський хан Борис». Щодо цього варто зазначити, що лише кілька років тому до схожої думки прийшов К. Цукерман [Цукерман 2002, 521–534], який не міг бути знайомий з рукописом монографії А.Ю. Кримського.

Закінчується рукопис монографії А.Ю. Кримського “Історія хазарів з найдавніших часів до X віку” описом подій, що сталися у Східній Європі у 80-ті роки IX ст. Проте нам невідомо, чи багато останніх сторінок монографії втрачено назавжди. Судячи з назви монографії, А.Ю. Кримський мав довести дослідження лише X ст., тобто до того періоду, який вже за часів А.Ю. Кримського був добре висвітлений в історіографії.

Таким чином, можна констатувати, що монографія А.Ю. Кримського “Історія хазарів з найдавніших часів до X віку” є першим дослідженням історії хазарів за хронологічним, а не проблемним принципом. Український вчений у своїй роботі порушив цілу низку питань, які й на сьогодні є предметом дискусій у середовищі хазарознавців. Проте А.Ю. Кримський запровадив оригінальні підходи щодо їхнього вирішення. А це може свідчити про те, що український вчений значно випереджав своїх сучасників у багатьох напрямках хазарознавчих студій. Отже, вже давно настала потреба видати “Історію хазарів з найдавніших часів до X віку” не у вигляді окремих частин у часописах, а окремим виданням зі змістовними коментарями та збереженням орфографії і стилю видатного українського орієнталіста.

¹ Справжня назва монографії А.Ю. Кримського нам відома завдяки О. Прицаку, який зробив на неї посилання в деяких своїх публікаціях на хазарську тематику [Pritsak 1965, 390]. Проте іноді ця велика робота відома під назвами „Хазари” або „Історія хазар”, що не зовсім відповідає дійсності.

² Висловлюємо щире подяку Ю.М. Кочубею за люб'язно надані із власного архіву матеріали, що стосуються хазарознавчих студій академіка А.Ю. Кримського та його монографії „Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”.

³ Дербентський прохід.

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов М.И. *Очерки древнейшей истории хазар*. Ленинград, 1937.
Артамонов М.И. *История хазар*. Ленинград, 1962.
Бабенко В.А. *Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года*. Москва, 1910.
Бабенко В.А. Памятники хазарской культуры на юге России // *Труды XV АС*. Т. I. Москва, 1914.
Гадло А.В. *Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.* Ленинград, 1979.
Голубовский П.В. *Болгары и Хазары, восточные соседи Руси при Владимирѣ Св.* // *Кіевская старина*. Т. XXII Киев, 1888.

- Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // **Тр. XII АС в Харькове 1902 г.** Т. I. Москва, 1905.
- Городцов В.А. Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда, Харьковской губернии // **Тр. XII АС в Харькове 1902 г.** Т. I. Москва, 1905а.
- Готье Ю.В. Ясы-Аланы в ранней русской истории // **ИТОИАЭ.** Т. I. (58). Симферополь, 1927.
- Готье Ю.В. **Железный век в Восточной Европе.** Москва–Ленинград, 1930.
- Грушевський М. **Історія України-Руси.** До початку XI віка. Т. I. Київ, 1994.
- Гурницький К.І. **Кримський як історик.** Київ, 1971.
- Заходер Б.Н. **Каспійський свод свідень о Восточной Европе.** Горган и Поволжье в IX–X вв. Т. I. Москва, 1962.
- Коковцов П.К. **Еврейско-хазарская переписка в X в.** Ленинград, 1932.
- Н.Д. Агантангел Кримський // **Україна: українознавство і французьке культурне життя.** Ч. 2. Париж, 1949.
- Кримський А. Хазари (підготував М. Веркалець) // **Вісник АН України,** 1993, № 1.
- Кримський А. Хазари (підготував М. Веркалець) // **Вісник АН України,** 1993, № 2.
- Кримський А.Ю. Історія хазарів з найдавніших часів до X віку // **Хазарський альманах.** Т. 7. Київ – Харьков – Ієрусалим, 2008.
- Магомедов М.Г. **Образование Хазарского каганата.** Москва, 1983.
- Мовсєс Калакатуаці. **История страны Алуанк /** Пер. Ш.В. Смбацяна. Ереван, 1984.
- Моисей Хоренский. **История Армении /** Пер. с древнеарм. Н.О. Эмина. Москва, 1858.
- Наливайко С. Один маловідомий рукопис Агантангела Кримського // **Українознавство,** 2008, № 1.
- Новосельцев А.П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.** Москва, 1990.
- Пархоменко В.А. **Начало христианства Руси: очерки из истории Руси IX–X вв.** Полтава, 1913.
- Пархоменко В.А. **У истоков русской государственности. (VIII–XI ст.).** Ленинград, 1924.
- Пархоменко В.А. Киевская Русь и Хазария // **Slavia,** 1927–1928, № 6.
- Пархоменко В.А. Каганат Руси: нотатки // **Східний світ,** 1929, № 1–2 (7–8).
- Покровский А.М. Верхнесалтовский могильник. Дневник раскопок // **Тр. XII АС в Харькове 1902 г.** Т. I. Москва, 1905.
- Полонська-Василенко Н. Академік Агантангел Юхимович Кримський. 1871–1941. (Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті) // **Український історик.** Нью-Йорк – Мюнхен, 1971, № 3–4 (31–32).
- Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу /** Под ред. акад. И.Ю. Крачковского. Москва – Ленинград, 1939.
- Спицын А.А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца // **ЖМНП,** новая серия, 1909, ч. XIX.
- Федоров Я.А., Федоров Г.С. **Ранние тюрки на Северном Кавказе.** Москва, 1978.
- Худуд ал-'Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. Ленинград, 1930.
- Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // **МАИЭТ.** Вып. VI. Симферополь, 1998.
- Цукерман К. О происхождении двоевластия у хазар обстоятельствах обращения их в иудаизм // **МАИЭТ.** Вып. IX. Симферополь, 2002.
- Яценко С.А. "Хазары" и "басилы" III–IV вв. в Северо-Западном Прикаспии. По армянским источникам // **Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа (XIX Крупновские чтения).** Тезисы докладов научной конференции. Москва, 1996.
- Der Islam,** 1949, band 29.
- Dunlop D.M. **The history of the Jewish Khazars.** 2 ed. New-York: Prinстон Univer. Press, 1954.
- Marquart J. **Die Chronologie der alttürkischen Inschriften.** Leipzig, 1898.
- Minorsky V. **Hudud al-Alam.** The Regions of the World. London – Oxford, 1937.
- Pritsak O. يور و كوار Yowūr und Kāwar Kāwar // **Ural-Altäische Jahrbücher,** 1965, vol. 36.
- Pritsak O. The Khazar Kingdom conversion to Judaism // **Harvard Ukrainian studies,** 1978, vol. II, N 3.
- Validi Togan A.Z. **Ibn Fadland's Reisebericht.** Leipzig, 1939.